

Nina Pawlak

Języki afrykańskie

Języki afrykańskie

Nina Pawlak

Języki afrykańskie

Recenzenci

Iwona Kraska-Szlenk

Alfred F. Majewicz

Projekt okładki i stron tytułowych

Julia Burek

Redaktor prowadzący

Ewa Wyszynska

Redaktor

Mirosław Sobolewski

Redaktor techniczny

Zofia Kosińska

Korektor

Monika Fedorucova

Opracowanie indeksu

Anna Stankiewicz

Skład i łamanie

Dariusz Górski

Publikacja dofinansowana przez Wydział Orientalistyczny Uniwersytetu Warszawskiego

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010

ISBN 978-83-235-0541-9

ISBN 978-83-235-1033-8 (PDF)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

<http://www.wuw.pl>; e-mail: wuw@uw.edu.pl

Dział Handlowy: tel. (0 48 22) 55-31-333

e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: <http://www.wuw.pl/ksiegarnia>

Wydanie I

■ Spis treści

Wykaz skrótów	11
Wstęp	13
Charakter badań afrykanistycznych	13
Tematyczny zakres publikacji	15
Ortografia i zasady cytowania	16

KOMPARATYSTYKA JĘZYKOWA I KLASYFIKACJE

1. Rodziny językowe Afryki	21
1.1. Nazewnictwo rodzin i grup językowych	21
1.2. Charakterystyka rodzin językowych Afryki	24
1.2.1. Rodzina afroazjatycka	24
1.2.2. Rodzina nilosaharyjska	28
1.2.3. Rodzina nigerokongijska	31
1.2.4. Rodzina khoisan	37
1.3. Granice i status afrykańskich rodzin językowych	38
2. Podstawy klasyfikacji genetycznej języków Afryki	39
2.1. Komparatystyka językowa	40
2.1.1. Porównywanie zasobu leksykalnego. Metoda masowych porównań	40
2.1.2. Porównywanie morfemów gramatycznych	43
2.2. Zapożyczenia	44
2.3. Innowacje strukturalne i semantyczne	46
2.4. Rekonstrukcja	47
2.4.1. Metoda historyczno-porównawcza w językoznawstwie afrykańskim	48
2.4.2. Prawa głosowe	49
2.4.3. Rekonstrukcja wewnętrzna	52
2.5. Geografia lingwistyczna w badaniach diachronicznych	54
2.6. Świadectwa wspólnoty genetycznej rodzin językowych Afryki	55
2.7. Zmiany językowe wywołane kontaktem	62

FONEMY I TONY

3. Systemy fonologiczne języków afrykańskich	67
3.1. Spółgłoski zwarte	68
3.1.1. Spółgłoski implozywne i eiektywne	69
3.1.2. Spółgłoski labiowelarne (wargowo-tylnojęzykowe)	71
3.1.3. Spółgłoski przydechowe (aspirowane)	71
3.1.4. Spółgłoski labializowane i palatalizowane	72
3.1.5. Młaski	73

3.2. Spółgłoski zwarto-szczelinowe	74
3.3. Spółgłoski nosowe	74
3.4. Spółgłoski szczelinowe	76
3.5. Spółgłoski płynne	77
3.6. Półsamogłoski (ślizgi)	78
3.7. Spółgłoska wargowa jednouderzeniowa	78
3.8. Geminaty. Kontrastywna długość spółgłosek	79
3.9. Fonemy samogłoskowe	80
3.9.1. Samogłoski nosowe	82
3.9.2. Znacząca długość samogłosek	83
3.10. Dyftongi	84
3.11. Afryka jako teren odrębności fonologicznych	85
4. Afrykańskie systemy prozodyczne	89
4.1. Języki tonalne	89
4.2. Leksykalna funkcja tonu	91
4.3. Gramatyczna funkcja tonu	93
4.4. Kontekstowa realizacja tonu	94
4.4.1. Zmiana wysokości tonu (<i>downdrift</i> i <i>downstep</i>)	94
4.4.2. Tony ruchome	94
4.4.3. Sylaba bez tonu	95
4.4.4. „Wędrówki” tonu	96
4.5. Języki akcentowe	97
4.6. Ton a akcent	98
4.7. Struktura sylaby	100
4.7.1. Sekwencje fonemów w sylabie	100
4.7.2. Sekwencje sylab w wyrazie	102
5. Procesy morfonemiczne jako zjawiska synchroniczne i diachroniczne	104
5.1. Asymilacja i dysymilacja	104
5.1.1. Asymilacja spółgłosek nosowych	106
5.1.2. Odpodobnienie (dysymilacja)	107
5.2. Harmonia spółgłoskowa	107
5.3. Harmonia wokaliczna	108
5.4. Kontekstowe osłabienie/wzmocnienie głoski	113
5.5. Nagłosowa alternacja spółgłosek (permutacja)	115
5.6. Palatalizacja	117
5.7. Labializacja i labiowelaryzacja	118
5.8. Inne procesy morfonemiczne i fonotaktyczne	119
5.8.1. Zwarcie krtaniowe w wygłosie	119
5.8.2. Metateza	120
5.8.3. Analogia jako odrębny proces morfonologiczny	121
5.8.4. Kontrakcja i elizja	122
5.9. Reguły morfotoniczne	123

SKŁADNIA ZDANIA I KATEGORIE GRAMATYCZNE

6. Kategoryzacja leksykalna	129
6.1. Definiowanie wyrazu	129
6.2. Części mowy	131

6.2.1. Kryteria wyróżniania rzeczowników i czasowników	132
6.2.2. Przymiotniki	132
6.2.3. Przysłówki	134
6.2.4. Liczebniki	136
6.2.5. Nominalne formy czasownika	138
6.2.6. Zaimki	140
6.2.7. Przyimki	144
6.2.8. Partykuły	147
6.3. Ideofony	148
7. Zdanie pojedyncze	154
7.1. Szyk wyrazów	154
7.1.1. Modyfikacje szyku zdania	157
7.1.2. Szyk wyrazów a rekonstrukcje	159
7.2. Emfaza (<i>focus</i>)	160
7.3. System zgody	164
7.4. Odrębności typologiczne zdań języków afrykańskich	168
8. Różnice typologiczne języków a wyrażanie relacji	169
8.1. Typologia morfologiczna	169
8.2. Typologia składniowa	170
8.3. Kategorie leksykalne w kontekście zdaniowym	172
8.3.1. Klasy i rodzaj	172
8.3.2. Liczba	174
8.3.3. Przypadek	176
8.3.4. Strona	182
8.3.5. Tryb	184
8.4. Kategorie zaznaczane w określonych typach struktur	185
8.4.1. Przechodność	185
8.4.2. Osobowość (żywołność)	189
8.4.3. Lokatywność	190
8.4.4. Nazwy części ciała w wyrażaniu relacji	191
9. Konstrukcje złożone	193
9.1. Kompozycje leksykalne	193
9.1.1. Złożenia nominalne	193
9.1.2. Rzeczowniki złożone wyrażające posiadanie	194
9.1.3. Człony nominalne w apozycji	195
9.1.4. Złożenia czasownikowe	195
9.2. Związki frazeologiczne z czasownikami	195
9.3. Zdania z czasownikiem posiłkowym	197
9.4. Orzeczenie z dopełnieniem pokrewnym	199
9.5. Zdanie w funkcji członu nominalnego	199
9.6. Seryjne konstrukcje czasownikowe	200
9.6.1. Semantyczne typy seryjnych konstrukcji czasownikowych	201
9.6.2. Czasowniki tworzące konstrukcje seryjne	205
9.6.3. Konstrukcje seryjne w historycznym rozwoju języków	206
10. Zróżnicowanie strukturalnych wzorów zdań	208
10.1. Zdania egzystencjalne i posesywne	208
10.1.1. Zdania bezczasownikowe	212

10.1.2. Konstrukcje nieczasownikowe w wyrażaniu znaczeń egzystencjalnych	212
10.1.3. Konstrukcje nieczasownikowe w wyrażaniu znaczeń posesywnych	215
10.2. Zdania pytające	217
10.2.1. Pytania rozstrzygające	218
10.2.2. Pytania uzupełniające	219
10.3. Zdania rozkazujące	221
10.4. Zdania zaprzeczone	222
10.4.1. Morfemy negacji	222
10.5. Zdania złożone	224
10.5.1. Zdania względne	225

BUDOWA MORFOLOGICZNA WYRAZÓW

11. Status gramatyczny morfemów. Fleksja i derywacja	231
11.1. Struktura morfologiczna wyrazu w paradygmacie fleksyjnym	231
11.2. Derywacja	235
11.3. Współistnienie morfemów fleksyjnych i derywacyjnych	238
11.4. Znaczenie reduplikacji w strukturze morfologicznej	239
11.4.1. Reduplikacja jako proces morfologiczny	241
12. Morfologia rzeczownika	244
12.1. Morfemy klas nominalnych	245
12.1.1. Podklasy rzeczownikowe o wspólnych cechach formalnych	248
12.2. Morfemy rodzaju/liczby	250
12.3. Rodzaje konstrukcji dopełniaczowej	251
12.3.1. <i>Status constructus</i>	251
12.3.2. Konstrukcja z partykułą dopełniaczową	252
12.3.3. Konstrukcja dopełniaczowa w językach z klasami	254
12.3.4. Konstrukcja bez partykuły dopełniaczowej	255
13. Morfologia czasownika	257
13.1. Klasy czasownikowe	257
13.2. Morfemy koniugacji czasownikowej	261
13.2.1. Zaimki podmiotowe i dopełnieniowe	262
13.2.2. Wyrażanie czasów i aspektów	265
13.3. Morfemy tematów czasownikowych (<i>verbal extensions</i>)	267

EWOLUCJA SYSTEMÓW JĘZYKOWYCH

14. Procesy gramatyzacyjne	273
14.1. Przekształcenia w obrębie jednostek leksykalnych	274
14.2. Gramatyzacja konstrukcji	278
14.3. Gramatyzacja funkcji	282
14.4. Gramatyzacja jako przekształcenie systemowe	283
15. Języki <i>pidgin</i> i kreolskie	285
15.1. <i>Pidgin English</i>	285
15.2. Uproszczone wersje francuskiego	287
15.3. Afrykańskie języki typu <i>pidgin</i>	288
15.4. Język kreolski jako typ struktury	289

Bibliografia	292
-------------------------------	-----

ANEKSY

Aneks nr 1: Mapa językowa Afryki	300
Aneks nr 2: Rodziny językowe Afryki w klasyfikacji Josepha Greenberga (1963)	302
Aneks nr 3: Rodziny językowe Afryki i ważniejsze języki w nowych ujęciach klasyfikacyjnych	303
Aneks nr 4: Klasyfikacja języków Afryki Josepha Greenberga a jej modyfikacje	305
Aneks nr 5: Symbole fonetyczne i znaki diakrytyczne	308
Aneks nr 6: Bajka w języku hausa <i>Hasara da Riba</i>	310
Aneks nr 7: Bajka w języku suahili <i>Mwanamke na paka</i>	312
Aneks nr 8: Bajka w języku amharskim <i>Milas-inna ġoro-wočč</i>	314
Indeks języków i grup językowych	316
Indeks terminów	324

■ Wykaz skrótów

Acc – biernik	Ext – morfem derywacyjny czasownika
Active – strona czynna	f – rodzaj żeński
Adj – przymiotnik	Foc – morfem emfazy (<i>focus</i>)
Ana – zaimek anaforyczny	franc. – język francuski, zapożyczenie z języka francuskiego
ang. – język angielski, zapożyczenie z języka angielskiego	FUT – czas przyszły
ANSQ – rzeczowniki nazywające jakości (<i>Abstract Nouns of Sensory Quality</i>)	G – spółgłoska geminowana
Apl – forma aplikatywna	Gen – morfem dopełniacza, partykuła dopełniacza
ar. – język arabski, zapożyczenie z języka arabskiego	Ger – <i>gerundivum</i>
ASP – morfem aspektu	H – ton wysoki
ATR – <i>Advanced Tongue Root</i> (artykulacja z przesunięciem obsady języka ku przodowi)	HABIT – czynność zwyczajowa
Aux – czasownik posiłkowy	ICP – zaimek w czasownikach nieprzechodnich (<i>Intransitive Copy Pronoun</i>)
C – spółgłoska	IDEO – ideofon
Caus – morfem formy sprawczej (kauzatywniej)	Imp – zaimek nieosobowy
COMPL – aspekt dokonany	IMPER – rozkaznik
CON – spójnik	imperf. – temat form niedokonanych (imperfektywny)
COND – morfem zdania warunkowego, zdanie warunkowe	IMPF – aspekt niedokonany, temat imperfektywny
CONS – morfem wyrażający następstwo czynności	Incl. – liczba mnoga włączająca (inkluzyjna)
CONT – aspekt niedokonany	Indef – nieokreśloność, rodzajnik nieokreślony
Cop – kopuła, spójka	Infin – bezokolicznik
Dat – celownik	Infl – morfem fleksyjny (sufiks) czasownika
Def – określoność, rodzajnik określony	Inst – narzędnik
Dem – zaimek wskazujący	IO – dopełnienie dalsze (<i>Indirect Object</i>)
Det – zaimek wskazujący, rodzajnik określony	JUNK – łącznik
DO – dopełnienie bliższe	kl. – klasa gramatyczna, morfem klasy
Du (du) – liczba podwójna	L – ton niski
Emf – emfaza	Let – morfem ‘życzący’, wyrażający intencje, morfem trybu życzącego
Excl – liczba mnoga wyłączająca (ekskluzyjna)	Loc – morfem lokatywności, przyimek lokatywny
	LOC – zaimek lokatywny (‘tu’, ‘tam’)
	Log – zaimek logoforyczny
	m – rodzaj męski

M – ton średni	port. – język portugalski, zapożyczenie z języka portugalskiego
Med – strona medialna	Poss – zaimek dzierżawczy
MedPass – strona mediopasywna	Post – poimek
Mod – wykładnik modalności, partykuła modalna	POT – czynność możliwa w przyszłości (potencjalna)
N – rzeczownik	PRAES – czas teraźniejszy, morfem czasu teraźniejszego
NARR – aspekt narratywny	Prep – przyimek
Neg – morfem negacji	PROG – aspekt progresywny
Nieokr. – czas (aspekt) nieokreślony	Q – zaimek pytajny, partykuła pytajna
Nieosob. – nieosobowa forma czasownika	REC – forma wzajemna (recyprokalna)
Nom – mianownik	RED – reduplikacja
O – morfem emfazy dopełnienia	Refl – zaimek zwrotny, strona zwrotna
Obj – dopełnienie	Rel – (zaimek) względny
Okr – artykulacyjne zaokrąglenie samogłoski	S – morfem emfazy podmiotu
OTW – samogłoska otwarta, cecha otwartości samogłoski	Sg (sg) – liczba pojedyncza
P – partykuła	Subj – zaimek podmiotowy
PAA – protoafroazjatycki	TENSE – morfem czasu
Pass – strona bierna	Top – podmiot logiczny, morfem tematu
PAST – morfem czasu przeszłego	V – czasownik
PERF (perf.) – aspekt dokonany, temat form dokonanych (perfektywny)	VN – imię odczasownikowe (rzeczownik odczasownikowy)
Pl (pl) – liczba mnoga	w – rodzaj wspólny
pol. – polskie, po polsku	

■ Wstęp

Charakter badań afrykanistycznych

Terminem „języki afrykańskie” określa się przede wszystkim języki wywodzące się z kontynentu afrykańskiego. Według ocen specjalistów, na aktualnej mapie Afryki jest ich około 2 tysięcy¹. Jeśli za kryterium ich ważności przyjmiemy liczbę użytkowników, to granicę pół miliona przekroczy około 50 z nich, a wśród pozostałych znajdzie się wiele języków małych grup, liczących od kilku do kilkuset tysięcy. Największe znaczenie ma suahili z liczbą około 50 milionów mówiących, wśród których są także użytkownicy dwu- i wielojęzyczni, zachowujący swój rodzimy język. Od 10 do ponad 25 milionów rodzimych użytkowników mają inne „wielkie” języki Afryki, takie jak hausa, fulfulde, joruba, ibo, amharski, oromo. Ponieważ hausa i amharski używane są także w komunikacji międzyetnicznej, ich zasięg jest większy. Jeszcze dłuższa jest lista języków z liczbą mówiących lokowaną w przedziale 5–10 milionów. Zalicza się do nich m.in. chichewa [cziczeua] (znany też jako nyanja [njandża]), zulu, shona [szona], somali, tigrinya (tigrinia), more, kikongo, kikuyu (gikuyu), akan, tshiluba [cziluba], kinyarwanda [kinjaruanda], sesotho, xhosa [khosa]. Wśród języków afrykańskich są też takie, których liczba mówiących sięga zaledwie kilkuset osób (hadza w Tanzanii). Na kontynencie afrykańskim można też śledzić proces ginięcia języka. Przykładem jest ongota z południowo-zachodniej Etiopii, który w roku 2000 miał zarejestrowanych 19 użytkowników.

Nie wszystkie języki używane w Afryce powstały na tym kontynencie. Arabski, język Afryki Północnej, upowszechnił się wraz z podbojami i migracjami ludności między VII a XI wiekiem. Języki europejskie – angielski, francuski, portugalski, przyniesione do Afryki w epoce kolonialnej, utrwaliły swą funkcję komunikacyjną już w niepodległych państwach. Języki takie jak afrikaans z południowej Afryki czy zachodnioafrykański *Pidgin English* mają europejskie korzenie, choć powstały już w Afryce i są zaliczane do języków afrykańskich. Narodowe odmiany języków europejskich (np. *Nigerian English*) można także uznać za afrykańskie, szczególnie zasadnie tam, gdzie tak określają je użytkownicy. Malgaski, język Madagaskaru, jest także afrykański, chociaż reprezentuje rodzinę austro-nezyjską.

W badaniach afrykanistycznych odrębnie ujmowane są języki Afryki na południe od Sahary, które tworzą osobny obszar geograficzny i lingwistyczny. Afrykanistyka, zajmu-

¹ Według katalogu *Ethnologue...* (Gordon 2005) w Afryce używane są aktualnie 2 092 języki, co stanowi 30,3% języków świata. Liczba użytkowników tych języków wynosi 675 887 tysięcy, czyli 11,8% światowej populacji.

jąca się językami i kulturami Afryki, rozwijała się, mając w tle odniesienie głównie do tego obszaru. Zainteresowanie północnymi rejonami Afryki, zwłaszcza ich częścią wschodnią, tradycyjnie zaliczane do egiptologii, semistytyki lub etiopistyki, długo sytuowało się poza obrębem afrykanistyki. Rozwijające się intensywnie w ostatnich kilku dziesięcioleciach badania diachroniczne w zupełnie innym świetle ukazały podziały odnoszące się do języków afrykańskich i przyczyniły się do integracji różnych środowisk badaczy. W tym świetle coraz częściej w badaniach lingwistycznych językami afrykańskimi określa się wszystkie języki używane na kontynencie i jego przybrzeżnych wyspach.

Liczba języków afrykańskich, podawana w odniesieniu do rodzin, grup i całego kontynentu, musi pozostać liczbą przybliżoną. Jest to skutek nieadekwatności kryteriów odróżniania języka od dialektu, przyjętych gdzie indziej (m.in. w językach europejskich), do sytuacji językowej Afryki. Nie można w Afryce uznawać za język tylko taki, który ma rangę języka państwa, a za dialekt taki, który funkcjonuje w wymiarze lokalnym. Wiele języków wielkich społeczności (często podzielonych granicami państw), należałoby uznać za dialekty, co w odniesieniu m.in. do kikuyu, kamba, luo, sukuma z Kenii i Tanzanii (z ponad milionem użytkowników) byłoby trudne do zaakceptowania. Drugie kryterium często przywoływane przy odróżnianiu języka od dialektu to przeciwstawienie języka standardowego, zaświadczonego w języku pisanym, jego wersji niestandardowej, niemającej ustabilizowanych reguł zapisu, odpowiadającej dialektowi. W Afryce to rozróżnienie też nie jest wystarczające do postawienia granicy między językiem a dialektem. Ranga konkretnej odmiany języka zależy bowiem także od innych czynników. Często jeden z wariantów tego samego języka (jak np. anglo języka ewe) ma status wyższy niż inne (agu, be), ale wynika to z historycznych (głównie politycznych) uwarunkowań, a nie tradycji piśmienniczej. Tam, gdzie proces standaryzacji jest zaawansowany, często normę wypracowuje się z odwołaniem do systemu jednego lub nawet kilku dialektów. Wiele odmian dialektalnych języków afrykańskich ma bogatą literaturę (dialekt sokoto języka hausa, dialekty kimvita i kiamu języka suahili), podczas gdy norma będąca wynikiem ustaleń standaryzacyjnych, powszechna w tekstach pisanych, często nie ma rodowitych użytkowników. Odrębność niektórych odmian jest trudna do uchwycenia na obszarze, gdzie tworzy się *continuum* dialektalne, a język stopniowo podlega zmianom, by osiągnąć taki ich stopień, który uniemożliwia porozumienie.

Większość języków afrykańskich, zwłaszcza tych sytuowanych na południe od Sahary, nie ma tradycji piśmienniczych, przynajmniej na tyle istotnych, aby dokumentować wcześniejsze fazy rozwoju języków. Nie znaczy to jednak, że brak jest jakichkolwiek źródeł informujących o przeszłości. Dostarcza ich tradycja ustna, przechowująca w pamięci pokoleń genealogie, historie panowania władców politycznych lub religijnych, wojen, wędrówek, w tym także historię samych języków.

Wiedza o językach afrykańskich jest podstawowym źródłem poznania Afryki, ponieważ poznanie języków przyczynia się także do poznania rzeczywistości pozajęzykowej, mało dostępnej z powodu niedostatku innych źródeł. Tym samym jest to także wiedza należąca do historii, socjologii, antropologii, literatury, sztuki. Przeszłością języków zajmuje się językoznawstwo diachroniczne, badające więzy pokrewieństwa, historię kontaktów na danym obszarze, historię języków i historię ludów, które się nimi posługują. Z tego punktu widzenia ważność języków określa się przydatnością do badań historycznych, a nie liczbą ich użytkowników.

Wiedza o językach afrykańskich jest także częścią dorobku językoznawstwa ogólnego, ponieważ dotyczy ogromnego bogactwa systemów językowych. Stan opisanie języków afrykańskich jest ciągle niezadowalający, a wobec zagrożenia niektórych z nich rychłym wymarciem prowadzenie prac dokumentacyjnych oznacza wyścig z czasem. Stąd tak ważne dla afrykanistycznego profilu naukowego są badania terenowe (*field research*), których rezultatem są pierwsze gramatyki czy słowniki nieznanych dotąd języków lub choćby listy słów. Trzeba jednak stwierdzić, że materiał już zgromadzony pozwala prowadzić na szeroką skalę badania porównawcze i interpretować poszczególne systemy językowe zarówno w kontekście ogólnofrykanistycznym, jak i z odniesieniem do teorii ogólnojęzykoznawczych. Wymierne rezultaty tych prac są widoczne szczególnie wyraźnie w dwóch płaszczyznach: w interpretacji historii języków i w typologii.

Tematyczny zakres publikacji

Osiągnięcia badawcze afrykanistyki rozproszone są w licznych tomach prezentujących wiedzę środowisk, grup, pojedynczych językoznawców. Stosunkowo niedawno podjęte zostały wysiłki integracyjne zarówno w płaszczyźnie organizacyjnej², jak i w ujmowaniu kwestii językowych Afryki przekrojowo w skali całego kontynentu³. Powstałe w tym nurcie publikacje (Heine, Nurse 2000; Platiel, Kabore 1998, tomy artykułów kongresowych) były inspiracją do powstania podobnej publikacji także w języku polskim.

Książka *Języki afrykańskie* powstała z myślą o udostępnieniu bogatej wiedzy o językach afrykańskich wszystkim tym, których interesuje językoznawstwo, stawiające tezy i szukające dowodów opartych na faktach językowych, poszukujące uniwersaliów i badające strukturalne możliwości języków w kodowaniu znaczeń. Ze zrozumiałych względów nie może to być prezentacja wszystkich języków afrykańskich, jest to raczej przykład różnorodności środków gramatycznych i sposobów konceptualizacji pojęć, często istotnie odmiennych od tych, które znane są z języków europejskich.

Języki afrykańskie były już tematem kilku publikacji w języku polskim (Piłaszewicz, Rzewuski 2004, Ohly 1974, Frajzyngier 1969), w których można znaleźć informacje o wyróżniających się cechach afrykańskich systemów językowych, terminologię dotyczącą niektórych zjawisk, jak też nazwy samych języków. Niniejsza publikacja ma na celu pokazanie języków afrykańskich z bliska, przedstawienie ich osobliwości strukturalnych wraz z ilustracją w formie przykładów. Czytelność tych przykładów (przy niezajomości samych języków) zapewnia powszechne w takich sytuacjach „przemorfemowanie”, które pokazuje, z jakich elementów podstawowych, zaznaczanych w słownikach jako odrębne wyrazy, a w gramatykach jako odrębne morfemy, składa się dana konstrukcja. Odrębności typolo-

² Pierwszy Kongres Językoznawstwa Afrykanistycznego, grupujący specjalistów zajmujących się językami różnych regionów geograficznych i różnych rodzin językowych Afryki, odbył się w Kwaluseni (Suaziland), w 1994 r., czyli ponad sto lat po rozpoczęciu badań nad językami Afryki. Kolejne kongresy odbywały się już co trzy lata: w 1997 r. w Lipsku (Niemcy), w 2000 r. w Lomé (Togo), w 2003 r. w Rutgers (USA), w 2006 r. w Addis Abebie (Etiopia).

³ Ważną publikacją na temat bogactwa struktur języków afrykańskich jest książka E. Welmersa *African Language Structures* z 1973 r. Przez wiele lat stanowiła ona główne, często cytowane w pracach językoznawczych źródło wiedzy o językach afrykańskich.

giczne języków polegają bowiem nie tylko na odmiennych sekwencjach dźwięków (fonemów) tworzących wyrazy, ale i na osobliwościach logicznych zestawień pojęć pozwalających wyrazić znaczenie.

Książka odwołuje się do dorobku językoznawstwa afrykańskiego w Europie, Ameryce i Afryce, ale jest też wyrazem polskich osiągnięć w badaniach nad językami Afryki, zwłaszcza nad językiem hausa, suahili i amharskim, które tradycyjnie stanowią trzon afrykanistyki uniwersyteckiej. Polska afrykanistyka jest dyscypliną młodą, powstałą dopiero w latach 60. XX wieku, która swój profil kształtowała nie tylko pod wpływem wzmoczonych zainteresowań odradzającym się kontynentem afrykańskim, ale także w nawiązaniu do rozwiniętych w owym czasie badań z zakresu językoznawstwa chamito-semickiego i badań o profilu historycznym. Nowym ujęciem w stosunku do wcześniejszych publikacji jest pokazanie afrykanistycznego dorobku językoznawstwa diachronicznego, którego rezultatem jest ustabilizowany podział języków afrykańskich na rodziny, nie tylko w formie propozycji klasyfikacyjnych, ale także z uwzględnieniem metodologicznych podstaw badania historii języków na podstawie danych synchronicznych.

Zasadnicze rozdziały książki dotyczą typologii języków afrykańskich, ale nie ma w nich grupowania języków Afryki według podobieństw typologicznych. Opis dotyczy raczej cech języków afrykańskich rozpoznanych na głównych poziomach ich struktury: fonologii, morfologii i składni. Pod uwagę brane są cechy uznane za powszechnie występujące w językach afrykańskich (w językach przynajmniej jednej z rodzin), jak też cechy występujące tylko w językach afrykańskich i niespotykane (lub rzadko spotykane) poza Afryką.

Kolejność opisywanych zagadnień wynika z przekrojowego charakteru publikacji i przypisania w niej nadrzędnej roli składni, w tym zwłaszcza charakterystycznym dla języków afrykańskich regułom organizacji zdania. Kwestie dotyczące budowy morfologicznej są ich naturalną konsekwencją i rozwinięciem.

Źródłem cytowanych przykładów są opisy języków afrykańskich, gramatyki, opracowania zagadnień językowych i językoznawczych, zaznaczone w tekście. Dla części przykładów zachowanych w formie notatek sporządzonych podczas konferencji afrykanistycznych, dyskusji czy przypadkowych spotkań z danymi językowymi brak jest odniesień bibliograficznych, ale takie przykłady pojawiają się rzadko i tylko na poparcie innych stwierdzeń. Pewną (choć relatywnie niewielką) rolę odgrywają w opisie własne badania autorki, odnoszące się głównie do języka hausa i innych języków czadyjskich.

Ortografia i zasady cytowania

Nazwy języków są podawane w wersjach, w jakich funkcjonują w standardowej ortografii kraju, z którego pochodzą. Przy ich odczytywaniu uwzględnia się na ogół zasady *Alfabetu dla Afryki*⁴, w którym utrwalono zapis wielu nazw własnych. Według tych zasad /c/ i /j/ są znakami spółgłosek zwarto-szczelinowych o artykulacji palatalnej (pol. [cz], [dż]), /w/ odpowiada półspółgłosce dwuwargowej (pol. /ł/ lub /u/), a /y/ półspółgłosce

⁴ Pierwsze ogólne zasady stosowania łacińskiego alfabetu do zapisu języków afrykańskich sformułował w 1928 r. zespół Międzynarodowego Instytutu Afrykanistego (IAI) pod kierownictwem D. Westermanna.

palatalnej (pol. [j]). Tak więc *ijo* = [idžo], *awiya* [alija, auija], *janjero* [džandžero]. Od tych reguł spotyka się wyjątki, do których należy używanie znaku *ch* także dla głoski [cz], tak jak w języku chichewa [cziczeua], alternatywnie posługującego się nazwą „nyanja” [njandža] oraz języków chagga [czagga] i mocha [mocza].

Ortografia niektórych języków zachodniej Afryki (hausa, fulfulde) przewiduje notowanie spółgłosek gotalizowanych (artykulacyjnie uzupełnionych o zwarcie krtaniowe) za pomocą liter „haczykowatych” /b/, /d/, /k/. Także inne znaki stosowane do zapisu języków afrykańskich pochodzą z alfabetu fonetycznego (np. /ŋ/ dla tylnojęzykowej spółgłoski *n*, /ʃ/ dla odpowiednika polskiego [sz], choć w tym ostatnim przypadku spotykamy także /sh/, na przykład w shona [szona], shilluk [szilluk]⁵. W języku bambara odrębne znaki (na oznaczenie fonologicznie odrębnych głosek) mają spółgłoski nosowe /m/, /n/, /ɲ/ i /ŋ/, np. *ɲana* ‘bohater’, *ɲe* ‘oko’, *na* ‘sos’ (Konaré 1998: 10). Spośród dwuznaków wyróżniają się spółgłoski palatalizowane (/ky/, /gy/, /fy/, labializowane z elementem wargowym (/kw/, /gw/, /zw/, etc.) i labiowelarne (/kp/, /gb/). Ich artykulacja i miejsce w systemie fonologicznym języków przedstawione są odrębnie (por. 3.1.4.), natomiast wykaz symboli fonetycznych i znaków diakrytycznych stosowanych w językach afrykańskich zawiera aneks nr 5.

W odniesieniu do samogłosek ortografia języków standaryzowanych przewiduje często notowanie pięciu podstawowych jednostek systemu (i, e, a, o, u), choć i tu są języki uwzględniające inny zapis, np. w joruba *ẹ* (= *ε*), *o* (= *ɔ*). W wielu językach stosuje się odrębne znaki dla większej liczby fonemów samogłoskowych, jak w bambara, gdzie standardowa ortografia przewiduje notowanie siedmiu samogłosek: a, e, *ε*, i, o, *ɔ*, u, np.: *I ka kene?* ‘Czy jesteś zdrowy?’ *Tɔɔrɔ tɛ* ‘Tak, nic mi nie jest’ (Konaré 1998: 16).

Dodatkowo rejestr znaków powiększają długie samogłoski (notowane zwykle przez podwojenie lub zaznaczane poziomą kreską nad samogłoską (*ā*) oraz diakrytyki, np. /˘/ stosowany w niektórych opracowaniach do zaznaczania fonetycznych cech artykulacji dźwięków, np. nosowości, jak w wyrazie *ũĩ* ‘żyć’ w nama. Notację tonu, w której znak /˘/ wskazuje ton niski, znak /ˊ/ ton wysoki, stosuje się w poszczególnych językach z odniesieniem do reguł dystrybucji, na przykład w językach tonalnych bantu notuje się zwykle tony wysokie (sylaby bez oznaczenia tonu mają wówczas ton niski), podczas gdy w hausa i innych językach czadyjskich zaznacza się tylko ton niski, a wysoki pozostawia bez notacji. Odrębnie notuje się połączenie tonu wysokiego i niskiego na jednej sylabie (znak /ˊ˘/). Dodatkowe znaki wprowadza się w językach z większą liczbą tonów. W języku ewe, gdzie ton nie jest z reguły notowany, pojawia się potrzeba zaznaczenia opozycji tonalnej tam, gdzie bez znaków tekst pisany byłby dwuznaczny. W szczególności dotyczy to zaimków (zaimek *mí* ‘my’ musi posiadać znak tonu wysokiego, gdyż inaczej mógłby być odczytany jako *mi* ‘wy’, podobnie frazy *ekpɔwɔ* ‘on zobaczył ciebie’, *ekpɔwo* ‘on zobaczył ich’ nie będą zinterpretowane poprawnie bez zaznaczenia tonu).

Brak adekwatności większości systemów ortograficznych względem systemów fonologicznych powoduje, że w cytowanych źródłach znajdziemy różne zapisy wyrazów tego samego języka. Na przykład w hausa ortografia standardowa przewiduje notację wyrazu *magana* ‘rozmowa’ bez dodatkowych diakrytyków zaznaczających tony i długość samo-

⁵ Dość zmienną odrębność na tle standardów ortograficznych języków afrykańskich wykazuje język joruba, w którym głoska [sz] zapisywana jest za pomocą litery *ṣ*, np. *aṣo* ‘ubranie’. W ten sposób utrwalona została ortografia misyjna S. Crowthera z lat 80. XIX w.

głoski, podczas gdy w pracach językoznawczych znajdziemy ten wyraz w postaci *màgànà* lub też *màgànàa*. Także nazwy samych języków funkcjonują często w kilku wersjach ortograficznych. Zwłaszcza języki niestandardyzowane, opisane przez językoznawców z uwzględnieniem ich istotnych cech fonologicznych, mają zarówno w przykładach, jak też w samej nazwie języka, znaki alfabetu fonetycznego, np. „gě” (alternatywnie „gen”), „mòoré” („moore”).

W niniejszej prezentacji stosuje się preferencje dla nazw uznawanych za rodzime, najczęściej za autorami cytowanych prac. Alternatywne polskie nazwy stosuje się tam, gdzie można mówić o ustabilizowanej pisowni, np. „joruba”, „suahili”, „bedža” (zamiast odwołania się do form „yoruba”, „swahili”, „beja”), lub wówczas, gdy akceptowana jest ich spolszczona wersja (np. „somalijski”, „berberski”, „amharski”, „języki czadyjskie”). Niektóre nazwy mają więc dwie formy, np. „ibo” i „igbo”, a wiele nazw języków bantu funkcjonuje albo łącznie z prefiksem klasy nominalnej oznaczającym ‘język’ (kikongo, kinyarwanda, sesotho), albo bez niego (kongo, rwanda, sotho), co stwarza dodatkowe komplikacje przy ich identyfikacji. W nazwie „kikuyu”/„gikuyu” akceptowana jest alternacja fonologiczna, ale nie wariant bez prefiksu.

W cytowanych w tej książce przykładach zachowana zostaje oryginalna notacja tonów i znaków diakrytycznych, stosowana w źródłach. Tam, gdzie brak dodatkowych wyjaśnień, znak (˘) służy do oznaczania tonu niskiego, (ˊ) dla tonu wysokiego, (^) dla wznosząco-opadającego, a podwojenie lub znak (ˉ) dla wydłużenia samogłoskowego (aa/ā), jak w przykładach hausa *kawàataa* (*kawàtā*) ‘upiększać’, *mùtùm* ‘człowiek’.

Ilustracją zjawisk gramatycznych i innych reguł tworzenia zdań w językach afrykańskich są trzy bajki zamieszczone w aneksach książki: bajka w języku hausa (aneks nr 6), w języku suahili (aneks nr 7) i w amharskim (aneks nr 8).

Podziękowania

Książka *Języki afrykańskie* jest wynikiem wieloletnich doświadczeń afrykanistycznych i obcowania z literaturą na temat języków afrykańskich. Trudno byłoby wymienić wszystkich, którzy swoją wiedzą, przekazanymi mi materiałami i oceną moich własnych prac przyczynili się do powstania tej publikacji. Bezpośrednie odniesienia źródłowe zamieszczone są w tekście. W tym miejscu chciałabym podziękować koleżankom z Zakładu Języków i Kultur Afryki Uniwersytetu Warszawskiego, specjalizującym się w językach często przywoływanych w pracy, a mianowicie Iwonie Krasce-Szlenk i Zofii Podobińskiej, z którymi konsultowałam przykłady języka suahili, oraz Laurze Łykowskiej i Ewie Wołk, bez których język amharski nie byłby w książce reprezentowany.

Nina Pawlak

Komparatystyka językowa i klasyfikacje

■ 1. Rodziny językowe Afryki

Wobec braku tradycji piśmienniczych i źródeł zaświadczających wcześniejsze etapy rozwoju języków, w afrykanistyce rozwija się intensywnie komparatystyka odwołująca się do danych synchronicznych, której wnioski służą interpretowaniu historii języków. Wartość współczesnych danych dla badań diachronicznych jest duża, ponieważ wiele języków ma liczne wersje dialektalne, co oznacza, że nie wykształciła się w nich jedna norma, która przyspiesza rozwój języka, ujednolica leksykę i składnię i zaciera warianty zachowujące wcześniejsze stadia rozwoju języka. Taka sytuacja wymaga jednak zgromadzenia ogromnej liczby danych, które mogłyby dać podstawę do badań porównawczych.

Mimo wielu ograniczeń, językoznawstwo afrykanistyczne odnotowuje istotne osiągnięcia w ustaleniu pokrewieństwa genetycznego języków Afryki, wnosząc jednocześnie swój wkład do metodologii badań diachronicznych nad językami niemającymi tradycji piśmienniczej. Wśród tych osiągnięć jest klasyfikacja Josepha Greenberga, która wytycza granice genetycznie uwarunkowanych wspólnot językowych w Afryce. Klasyfikacja ukazała się w formie jednolitej publikacji w roku 1963 jako *The Languages of Africa* (wcześniej znana z artykułów w czasopismach) i nie zmieniła się w sposób istotny do dziś, mimo licznych kontrowersji, z jakimi była przyjmowana na początku.

Według tej klasyfikacji w Afryce używa się języków należących do czterech odrębnych rodzin: afroazjatyckiej, kongokordofańskiej (inaczej nigerokongijskiej), nilosaharyjskiej i khoisan (zob. aneks nr 2).

1.1. Nazewnictwo rodzin i grup językowych

Dość istotną modyfikacją klasyfikacji J. Greenberga w stosunku do wcześniejszych, niekiedy już ugruntowanych poglądów na temat języków Afryki, były same nazwy rodzin i grup językowych. Wraz z tą klasyfikacją pojawiła się nazwa „języki afroazjatyckie”¹, która przyjęła się powszechnie wśród afrykanistów, jednak z jej akceptacją w szerszym środowisku językoznawców (a tym bardziej specjalistów innych dyscyplin) były i nadal są problemy. W użyciu pozostaje nazwa „języki chamito-semickie”, uznawana za alternatywną wobec nazwy „języki afroazjatyckie”, choć jej człon „chamicki” wnosi tu błędną informację o odrębności odgałęzienia chamickiego. Hipoteza taka została odrzucona przez M. Cohena już w latach 20. ubiegłego wieku, ale silne przywiązanie uczonych do terminu

¹ W wersji angielskiej nazwa ma kilka wariantów: najbardziej popularna to *Afroasiatic*, ale spotyka się także *Afrasian* i *Afrasan*.

„chamicki” znajduje w dalszym ciągu odzwierciedlenie w publikacjach, także polskich o charakterze encyklopedycznym (Zaborski 1996: 15).

W ramach rodziny afroazjatyckiej nazewnictwo grup ma także swoje warianty, wynikające z istnienia alternatywnych określeń lub też ich przekładów. Wyróżnia się pod tym względem język berberski², zwany językiem libijsko-berberskim (niekiedy błędnie berberyjskim) lub językami (libijsko-)berberskimi. Przekład na język polski nazwy języków używanych w dorzeczu rzeki Omo (języki „omockie” obok „omotyckie” – za angielską wersją *Omotic*) też nie ma ujednoliconej wersji, jednak takie alternacje nie powodują problemów komunikacyjnych. Zaslugą Greenberga jest wprowadzenie do obiegu naukowego (a z czasem także do zestawu określeń potocznych) nazwy „języki czadyjskie”³, odnoszącej się do grupy języków Afryki subsaharyjskiej wchodzących w skład rodziny afroazjatyckiej.

Określenie innej rodziny, ustanowionej przez J. Greenberga pod nazwą „kongokordofańska”, przeszło metamorfozę mało zauważoną poza gronem specjalistów. Od roku 1989, kiedy ukazała się publikacja *The Niger-Congo languages* (Bendor-Samuel 1989) z nową wewnętrzną klasyfikacją rodziny, która zanegowała odrębność języków kordofańskich, zasadne stało się używanie nazwy „nigerokongijska” (*Niger-Congo*). Bardzo szybko nazwa ta przyjęła się w nauce, zyskała też miano etykiety języków afrykańskich zajmujących największe obszary kontynentu, rozciągające się od Senegalu na zachodzie po wybrzeże Oceanu Indyjskiego na wschodzie i sięgające jego południowych brzegów. Do rodziny nigerokongijskiej należy wiele grup językowych, których nazwy różnymi drogami przenikały do publikacji o językach Afryki, nie nadążając przy tym za ich zmianami wynikającymi z rozwoju wiedzy o cechach strukturalnych i związkach genetycznych poszczególnych języków. Już J. Greenberg umieścił w swej klasyfikacji grupę języków mande, której nazwa zastąpiła lepiej ugruntowaną poza językoznawstwem nazwę „manding” („mandingo”)⁴. Wraz z tą klasyfikacją pojawiła się też nazwa „języki zachodnioatlantyckie”, odnosząca się m.in. do wielkich języków Afryki Zachodniej wolof, serer, fulfulde. W ujęciu odpowiadającym nazwie „nigerokongijska” kryją się one pod nazwą „języków atlantyckich”. Późniejsze wersje klasyfikacji języków nigerokongijskich wprowadziły istotną zmianę w identyfikacji grupy kwa, która dostatecznie długo (od II poł. XIX w.) funkcjonowała w literaturze jako określenie języków używanych na obszarach rozciągających się od Wybrzeża Kości Słoniowej do Nigerii, wśród nich takich jak akan, igbo, joruba (wcześniej także języków kru i ijo). Grupa kwa zdefiniowana według aktualnej wiedzy o powiązaniach genetycznych nie łączy już tych języków, pozostawiając nazwę „kwa” tylko na określenie

² Nazwa upowszechniła się w epoce kolonialnej, choć wprowadzili ją Arabowie, którzy w VII w., podbijając Afrykę Północną, nazwali ten język *barbarīya*, czyli ‘niezrozumiały bełkot’ (Zavadovski 1967).

³ Określenie „czadyjskie” pochodzi od nazwy jeziora Czad usytuowanego na terytorium granicznym czterech państw: Nigru, Nigerii, Kamerunu i Czadu.

⁴ Wiele informacji o językach Afryki tkwi w nazwach, jakie poszczególnym odmianom nadają sami użytkownicy. J. Greenberg w swej klasyfikacji z 1963 r. uwzględnił wcześniejsze rozróżnienie języków mande na mandé-*tan*, mandé-*fu* i mandé-*bu*, które odwoływało się do liczebnika ‘dziesięć’ w poszczególnych odmianach (w północnej części – *tan*, w południowej – *fu*, we wschodniej – *bu*). Odrębności te zostały potwierdzone m.in. w badaniach leksykostatystycznych, co znalazło wyraz w podziale języków mande na podgrupy: północno-zachodnią, południową i wschodnią.

języków Ghany (akan i innych z nim spokrewnionych). W tym zamieszaniu terminologicznym nie ma na szczęście propozycji alternatywnej nazwy dla języków bantu, nazwa ta niezmiennie odnosi się do jednej z największych i najbardziej znanych wspólnot językowych na kontynencie afrykańskim, jej status (w ujęciu klasyfikacyjnym) zmienił się jednak istotnie po przyjęciu propozycji J. Greenberga. Termin „rodzina językowa” nie ma w niej bowiem zastosowania do języków bantu, są one tylko odgałęzieniem większych wspólnot w rodzinie nigerokongijskiej, ogniwem w rozwoju drzewa genealogicznego, do którego ustalania liczba użytkowników nie ma zastosowania. W obrębie rodziny obejmującej grupę bantu są natomiast języki, które w mniejszym lub większym stopniu podziwiają cechy typowe dla języków bantuskich. Na ich określenie pojawiły się w literaturze nazwy „języki bantuidalne” (*Bantoid*), „języki półbantuskie” (*Semi-bantu*), bantu pojmowane wąsko (*Narrow Bantu*) i szeroko (*Wide Bantu*). Mają one odniesienie do wyników badań, pokazujących różne stopnie wspólnoty genetycznej i kontakty międzyjęzykowe.

Rodzina nilosaharyjska nie wywołuje kontrowersji nazewniczych, jednak jej status i granice poddawane są nieustającym rewizjom. Dawne „języki sudańskie”⁵ czy „języki nigryckie”⁶, dzisiaj umiejscowione w wewnętrznej strukturze drzewa genealogicznego (pod innymi nazwami), odpowiadają wcześniejszym etapom kształtowania się granic tej rodziny. Nazwa zaproponowana przez Josepha Greenberga zawiera dwa człony, które odnoszą się do dwóch ważnych grup, języków nilockich i saharyjskich, nie wywołuje więc konotacji pozajęzykowych.

Wiedza o językach tej rodziny jest ciągle niewielka, m.in. ze względu na późne kontakty zajmowanych przez nią obszarów z Europą, jak też terytorialne rozproszenie języków oraz ich ogromne wewnętrzne zróżnicowanie. W ostatnich kilku dekadach nastąpiło ożywienie badań nad językami nilosaharyjskimi, co zaowocowało nowymi klasyfikacjami i nowymi propozycjami nazw jej odgałęzień. Mają one wartość taką samą, jak czynienie kolejnych małych kroków na drodze do zdobycia pełnej wiedzy o tych językach i ich historii.

We współczesnych badaniach i rekonstrukcjach pojawiły się też hipotezy podważające niezależność rodziny nilosaharyjskiej (Blench 1995, Bender 2000: 57). Nazwa „kongo-saharyjska” odnosi się do makrorodziny⁷ obejmującej języki nigerokongijskie i nilosaharyjskie. Udowodnienie tej hipotezy wymaga poznania historii kontaktów i wzajemnych wpływów między poszczególnymi językami i grupami, na co jeszcze obecny stan wiedzy nie pozwala.

Najwcześniej rozpoznana jednostka o statusie odrębnej rodziny językowej Afryki, rodzina khoisan, jest identyfikowana również pod nazwą „języki buszmeńsko-hotentockie”. Afrykańści uznają ją za niepoprawną i mocno akcentują fakt, że jako termin językoznawczy jest nie do przyjęcia. W literaturze (zarówno specjalistycznej, jak i popularnej) spoty-

⁵ D. Westermann w swej klasyfikacji języków Afryki z 1911 r. tą nazwą określił wszystkie języki pasa geograficznego Sudanu od Atlantyku na zachodzie po Etiopię – Ugandę – Kenię na wschodzie.

⁶ Termin oznaczający „języki czarnych mieszkańców Afryki” miał w historii językoznawstwa afrykańskiego zarówno status jednostki klasyfikacyjnej, jak i nazwy ogólnej.

⁷ Koncept makrorodziny, wielkiej genetycznej wspólnoty języków afrykańskich (nieobejmującej jednak języków afroazjatyckich i khoisan), pojawia się w badaniach historycznych w różnych ujęciach i pod różnymi nazwami. Za najstarszą można uznać propozycję „języków Sudanu” (*Sudansprachen*) D. Westermanna z 1911 r.

ka się także określenie „języki mlaskowe” (z mlaskami), będące odpowiednikiem angielskiego terminu *click languages*, które zwraca uwagę na charakterystyczne dźwięki występujące w tych językach – mlaski.

1.2. Charakterystyka rodzin językowych Afryki

Niżej zamieszczony jest przegląd rodzin językowych Afryki i najważniejszych jednostek (grup) w obrębie tych rodzin z zaznaczeniem ich najbardziej charakterystycznych cech strukturalnych. Klasyfikację języków Afryki z podaniem nazw najbardziej znanych reprezentantów poszczególnych rodzin (grup) językowych przedstawia aneks nr 3.

1.2.1. Rodzina afroazjatycka

Rodzina języków afroazjatyckich⁸ zajmuje rozległe obszary Afryki Północnej, wschodniego rogu Afryki i południowo-zachodniej Azji. Tereny wysunięte najdalej na południe (poniżej równika), znajdują się w Tanzanii. Językami należącymi do tej rodziny mówi blisko 200 milionów ludzi.

Powszechnie wyróżnia się 5 grup języków afroazjatyckich. Największą stanowią języki semickie, odrębne odgałęzienia tworzą także języki kuszyckie, berberskie, język staroegipski oraz języki czadyjskie. Kontrowersyjne jest wyodrębnienie z języków kuszyckich odrębnej grupy języków omockich. Wśród języków afroazjatyckich największą liczbę mówiących ma język arabski. Do ważniejszych języków rodziny afroazjatyckiej używanych współcześnie w Afryce należą: hausa, amharski, oromo, somalijski, tigrinya. Znaczna liczba języków ma niewielką liczbę użytkowników, zwłaszcza w grupie czadyjskiej i kuszyckiej. Wart odnotowania jest także fakt, że wśród języków afroazjatyckich kontynentu afrykańskiego są języki wymarłe z tradycją piśmienniczą (język staroegipski oraz gy'yz).

Języki s e m i c k i e

Zajmują całą Afrykę Północną, natomiast w Afryce subsaharyjskiej są słabo reprezentowane. Najbardziej znane afrykańskie dialekty arabskiego⁹ używane są w Mauretanii oraz w Czadzie i Sudanie. Dialekt mauretańskich Arabów, hassaniyya, ma ok. 1,5 milionów użytkowników (Platiel 1998: 52). Pod względem strukturalnym hassaniyya wykazuje cechy dialektu marokańskiego. Poza Mauretanią tej odmiany arabskiego używają berberojęzyczni Tuaregowie w Senegalu i Mali.

Odmiany arabskiego w Czadzie (turku) i Sudanie (juba [dżuba]) są w istocie skreolizowanymi postaciami jego form uproszczonych, używanymi głównie przez nomadów. Są one bliskie arabskiemu magrebińskiemu, a ich zróżnicowanie odzwierciedla wpływ języków afrykańskich (powodujący m.in. zanik spółgłosek emfatycznych, zwiększenie liczby samogłosek, inną dystrybucję fonemów długich i krótkich). Język Arabów Shuwa z północno-wschodniej Nigerii uznawany jest za nigeryjski wariant arabskiego (*Nigerian Arabic*).

⁸ Według katalogu *Ethnologue...* (Gordon 2005) rodzina składa się z 375 języków.

⁹ Współcześnie używane odmiany języka arabskiego są powszechnie nazywane dialektami, chociaż z językoznawczego punktu widzenia są to raczej odrębne języki.

Odrębnym odgałęzieniem w tej grupie są języki semickie Etiopii, do których należy amharski, gurage, tigre, tigrinya, gafat, argobba, harari oraz martwy język gy'yz, współcześnie używany w funkcji liturgicznej w Ortodoksyjnym Kościele Etiopskim. Największy z nich, amharski, reprezentujący podgrupę południowosemickich, ma ponad 17 milionów rodzimych użytkowników. Jako oficjalny język Etiopii używany jest także przez inne społeczności w tym państwie.

Odrębność języków semickich Etiopii w semickiej grupie językowej wynika nie tylko z terytorialnego oddalenia języków Etiopii zarówno od arabskiego, jak i od odgałęzienia południowoarabskiego (w wersji współczesnej obecnego w Omanie i Jemenie). Języki te, obok cech wspólnych wszystkim językom semickim, wykazują też charakterystyczne dla nich różnice. Na poziomie fonologicznym są to systemy bez spółgłosek międzyzębowych (t, d) i ğ, w morfologii charakteryzuje je m.in. uproszczona deklinacja w stosunku do dawnej semickiej zachowanej w arabskim klasycznym (Brzuski 1989: 18). W amharskim wyróżniają się spółgłoski ejektywne (por. 3.1.1.), które zastępują ogólnosemickie faryngalizowane.

Bardzo ważną cechą, wyróżniającą języki semickie Etiopii na tle innych języków semickich, jak też innych języków Afryki, jest fakt stosowania do zapisu wielu z nich, a głównie gy'yz i amharskiego, odrębnego pisma, zwanego sylabariuszem etiopskim.

Język staroegipski

W badaniach językowych status egipskiego i jego dorobek piśmienniczy są wyjątkowe. Pozwalają one śledzić zmiany jednego języka w długiej przestrzeni czasowej, czego nie można czynić w odniesieniu do żadnego innego języka z obszaru Afryki. Zmiany te dotyczą przekształceń od staroegipskiego (3100–2000 r. p.n.e.) do koptyjskiego (XIV w. n.e.), w tym także różnic w sposobie zapisu języka. W afrykanistycznych badaniach diachronicznych staroegipski służy często za punkt odniesienia w ustalaniu wzajemnych relacji języków afroazjatyckich, gdzie formy zaświadczone porównywane są z rekonstrukcjami poszczególnych grup.

Języki berberskie

Berberowie, mieszkańcy Afryki Północnej od Libii przez Saharę, używają wielu bliższych sobie odmian, takich jak shilh (tashelhit) i tamazight (w górach Atlasu), tarifit (w północnej części Maroka), tashawit oraz kabylski (w Algierii)¹⁰, które w opisach lingwistycznych są uznawane za odrębne języki. We wschodniej Libii i w oazie Siwa zachowane są wyspowe odgałęzienia wspólnoty językowej Berberów. Południowo-zachodni cypel reprezentuje zenaga w Mauretanii. Łącznie języki berberskie używane są jako macierzyste przez około 12 milionów ludzi.

W Afryce subsaharyjskiej wyodrębnia się liczne warianty tuareckiego, do najważniejszych należą tamahaq (z rejonu północnego) i tamajeq (tamasheq). Ten ostatni znany w wersji spolszczonej jako tamasek, jest używany przez około pół miliona Tuaregów, z których większość mieszka w północnym Nigrze i dalej w pasie przysaharyjskim w Bur-

¹⁰ Język (staro)libijski, znany z inskrypcji pochodzących z II w. p.n.e., jest językiem martwym, podobnie jak zaliczany do berberskich język Guanczów, rodzimych mieszkańców Wysp Kanaryjskich.

kina Faso, w Mali, od Nigerii na wschodzie po Mauretanię na zachodzie. Do jego zapisu używa się rodzimego alfabetu tifinagh.

Język Tuaregów wykazuje w swym systemie cechy charakterystyczne dla innych języków berberskich Afryki Północnej, takie jak obecność spółgłosek emfaticznych, ubogi system samogłoskowy, trójspółgłoskowy rdzeń, zaznaczoną gramatycznie opozycję rodzaju męskiego i żeńskiego oraz wyrażanie aspektu za pomocą morfemów fleksyjnych (Platiel 1998: 53).

Języki kuszyckie

Języki kuszyckie używane są głównie w geograficznie wyróżnianym Rogu Afryki, czyli w Somalii, Kenii, Etiopii, Dżibuti, część także w Tanzanii i Sudanie. Klasyfikacją objętych jest 47 języków (Gordon 2005). Największy, oromo, ma około 20 milionów użytkowników. Jako odrębna gałąź języków afroazjatyckich są stosunkowo słabo poznane. Wyróżniane grupy najczęściej określa się nazwami geograficznymi. Północnokuszyckie odgałęzienie reprezentuje bedża (beja, bedawi), mówiony w Sudanie, Egipcie i Erytrei. Określenie „centralnokuszyckie” odnosi się do języków agau (agaw) z północno-zachodniej Etiopii i Erytrei. Języki wschodniokuszyckie wywołują najwięcej kontrowersji, których skutkiem są różnice propozycji klasyfikacyjnych, stawiających pytania o odrębność poszczególnych wspólnot językowych i ich wewnętrzne podziały. Względnie bliskie skupiska tych języków uznaje się niekiedy za odrębne odgałęzienia (Hayward 2000: 80), którymi są: języki z południowej Etiopii i północnej Kenii (język burji [burdzi], sidamo, kambata, hadiyya), języki północno-wschodniej Etiopii i Dżibuti (saho, afar), języki z obszaru Etiopii graniczącego z Sudanem (oromo, konso) oraz z najbardziej wysuniętych na wschód terenów w Somalii, Etiopii, Dżibuti i Kenii (język somalijski). Wśród wschodniokuszyckich sytuuje się też dullay i zagrożony wymarciem język yaaku z południa Etiopii. Język dhalo z rejonu Kenii, choć wyróżniający się na tle innych języków kuszyckich (m.in. ze względu na obecność fonemu mlaskowego), zalicza się także do tej grupy i w klasyfikacji wewnętrznej dołącza do odgałęzienia wschodniokuszyckiego (Zaborski 1987: 223).

Grupa południowokuszycka, niejednorodna pod względem strukturalnym, znana jest bardziej jako wspólnota wyodrębniona na gruncie fonologicznym i leksykalnym (Ehret 1980). Do języków południowokuszyckich zalicza się iraqw, gorowa, burunge oraz mbugu (ma'a) z Tanzanii. Mbugu pojawia się często w literaturze jako przykład „języka mieszanego”, łączącego cechy przynajmniej dwóch różnych rodzin językowych i przez to nieznajdującego miejsca w strukturze drzewa genealogicznego (por. 2.7.).

Języki omockie

Wyodrębnione z języków zachodniokuszyckich języki z dorzecza rzeki Omo w południowo-zachodniej Etiopii są uznawane przez niektórych językoznawców (H. Fleming) za odrębną gałąź w obrębie rodziny afroazjatyckiej. Hipotezy tej nie podziela polski afrykanista A. Zaborski (1996: 22). Do języków omockich zalicza się aari, hamer-banna, karo, dime, dizi, sheko, mocha, yemsa/janjero, gimira, wolaytta/wolamo, gamo, gofa, basketto, male, chara. Ich łączna liczba użytkowników nieznacznie przekracza milion (Hayward 2000: 81). Interesują one językoznawców głównie ze względu na cechy odróżniające je od języków bliskich terytorialnie lub uznawanych za bliskie genetycznie. Są to języki tonalne, podobnie jak języki czadyjskie, jednak niepodzielające innej cechy tych języków,

a mianowicie rozróżniania rodzaju gramatycznego. Wszystkie języki omockie mają szyk zdania oparty na wzorze SOV, tj. podmiot – dopełnienie – orzeczenie (Platiel 1998: 52).

Języki c z a d y j s k i e

30 milionów użytkowników około 150 języków składa się na jedną grupę rodziny afroazjatyckiej, której całe terytorium znajduje się w Afryce subshaharyjskiej. Języki czadyjskie pochodzą głównie z rejonów Nigerii Północnej, północnego Kamerunu oraz Czadu. Najwięcej użytkowników ma język hausa. Jest on językiem etnicznym społeczności Hausa, zamieszkującej rozległe tereny w północnej Nigerii i w południowym Nigrze. Liczne kolonie poza obszarem macierzystym tworzą diasporę hausańską w różnych miejscach Afryki Zachodniej i Północnej, głównie w Ghanie, Sudanie, Egipcie. Język hausa jest popularnym środkiem porozumiewania się w kontaktach międzyetnicznych. Łączna liczba użytkowników hausa oceniana jest na 50 milionów (w tym 25 milionów używa go w charakterze języka etnicznego). Pozostałymi językami czadyjskimi posługuje się znacznie mniej ludzi, od kilku do kilkunastu tysięcy.

Wewnętrzna klasyfikacja języków czadyjskich wyodrębnia trzy grupy, odpowiadające trzem odgałęzieniom, zajmującym odrębne tereny przylegające do jeziora Czad. Najczęściej używa się w odniesieniu do nich nazw ściśle geograficznych (zachodnie, centralne, wschodnie), grupa centralna nosi też nazwę Biu-Mandara (Newman 1977). Do zachodnioczadyjskich oprócz hausa należą m.in. bole, angas, bade, ngizim, ron. Wśród centralnoczadyjskich (Biu-Mandara) najlepiej poznane są tera, bura, lamang, buduma, musgu, gidar, higi, matakam, mandara, sukur, daba, bata, kotoko. Wschodnioczadyjskie reprezentują bidiya, lele, kera, dangla (dangaleat), mokulu, sokoro.

Dyskusje wokół zagadnień klasyfikacyjnych dotyczyły wyłączenia z grupy Biu-Mandara odrębnego odgałęzienia masa, które składa się z kilku blisko spokrewnionych języków używanych w południowo-zachodnim Czadzie i północnym Kamerunie, takich jak masana, musey, zumaya. Odgałęzienie masa uznawane jest za czwartą jednostkę w klasyfikacyjnym podziale języków czadyjskich na grupy, choć jego niezależny status jest kwestionowany (Newman 1990, za: Piłaszewicz 1998: 50).

Nazwy języków czadyjskich, mało znane poza publikacjami ściśle językoznawczymi, są symbolami dorobku językoznawstwa afrykańskiego, osiągniętego zwłaszcza w ostatnich kilkudziesięciu latach¹¹. Języki te są bogatym źródłem wiedzy o typologicznym zróżnicowaniu struktur językowych oraz podstawą do wnioskowania o historycznym rozwoju języków.

Są to języki tonalne (zwykle odróżniające od 2 do 3 poziomów tonalnych); prawie wszystkie mają gramatycznie zaznaczoną opozycję rodzaju (męski/żeński). W systemie zaimkowym (por. 6.2.6.) w pierwszej osobie liczby mnogiej rozróżnia się formy inkluzyjne i ekskluzyjne, w składni z czasownikami nieprzechodnimi funkcjonuje reprzyza zaimkowa (*intransitive copy pronoun*). Do wyrażania aspektu służą morfemy fleksyjne lub i/lub opozycje tonalne.

W systemie spółgłoskowym charakterystyczne są fonemy o podwójnej artykulacji, wśród nich spółgłoski gotalizowane, palatalizowane i labializowane (por. 3.1.4.). W cen-

¹¹ Opis języków czadyjskich i historii ich poznania zawiera publikacja w języku polskim *Języki czadyjskie* (Piłaszewicz 1998).

tralnocządyjskich powszechne są spółgłoski boczne wybuchowe /l/, /dl̥/ i frykatywne /ɬ/ (por. 3.5.). Status fonemu ma także zwarcie krtani. W morfologii w różnych funkcjach pojawia się reduplikacja (por. 11.4.). Czasownik może zmieniać cechy składniowe i semantyczne za pomocą morfemów fleksyjnych i derywacyjnych (por. 13.3.).

1.2.2. Rodzina nilosaharyjska

Obszar, na którym używa się języków nilosaharyjskich¹², znajduje się w Sudanie, Ugandzie, Kenii, Tanzanii, Etiopii, Erytrei, Republice Środkowoafrykańskiej, Demokratycznej Republice Konga, Czadzie, Libii, z wyspowymi reprezentantami w Mali i Nigrze. Językami nilosaharyjskimi mówi 12 milionów ludzi (Platiel 1998: 53). Tak duży zasięg terytorialny przy stosunkowo niewielkiej liczbie użytkowników oznacza duże rozproszenie i sąsiedztwo z językami niespokrewnionymi. Największe zwarte skupiska użytkowników języków nilosaharyjskich znajdują się w strefie Sahelu sudańskiego, gdzie dominują społeczności nomadów. Wiele z tych języków pochodzi z rejonów trudno dostępnych. Ta sytuacja wyjaśnia fakt, że niektóre języki nilosaharyjskie są bardzo dobrze opisane, a inne znane tylko z list słów.

Najbardziej znanymi reprezentantami języków rodziny nilosaharyjskiej są kanuri i songhay (songhai), tworzące wyspowe odgałęzienia w zachodniej Afryce. Języki z rejonu wschodniego o tradycji piśmienniczej, takie jak shabo i ongota (birale) oraz martwy dziś meroicki, nie zawsze zaliczane są do tej rodziny.

Geograficzne oddalenie języków i oddzielenie ich obszarami półpustyni odzwierciedla historię migracji ludów w tej części Afryki, a stan wiedzy o historycznym rowoju języków znajduje wyraz w propozycjach klasyfikacyjnych i nazewnictwie grup. Granice rodziny ustalone przez J. Greenberga w jego klasyfikacji języków Afryki z roku 1963 nie są do dziś podważane, jednak wewnętrzna klasyfikacja języków nilosaharyjskich w dalszym ciągu jest przedmiotem dyskusji. Sześć odgałęzień ustanowionych przez Greenberga (songhay, saharyjskie, maba/maban, fur, Chari-nil [szari-nil] i koman) było wynikiem zastosowania metody masowych porównań (por. 2.1.1.). Dwie kolejne propozycje wewnętrznej klasyfikacji tych języków i ich rekonstrukcji (Bender 1996–7) i Ehret (2001) odwołują się do głębszych interpretacji materiału językowego, w tym metody historyczno-porównawczej (por. 2.4.1.), ale w sposób odmienny postrzegają drogi rozwoju języków i wyodrębniania się poszczególnych odgałęzień.

L. Bender (2000) interpretuje rozwój języków nilosaharyjskich przez ustanowienie czterech niezależnych grup, z których trzy (songhay, saharyjskie, kuliak) są prostą kontynuacją najwcześniejszej fazy języków tej rodziny, natomiast czwarta obejmuje języki głównie wschodniego obszaru, zróżnicowane według stopnia ich „przemieszania” i modyfikacji w wyniku kontaktów z językami niespokrewnionymi. W ten sposób w nazwie tej grupy pojawiło się przeciwstawienie: satelitarne – rdzenne (*Satellite – Core*). Wśród „rdzennych” znalazły się wschodniosudańskie (nilockie, temeini, daju, nubijskie) oraz język koman, gumuz i kadu, a satelitarnymi nazwano maba, fur, środkowosudańskie (bongo-bagirmi, moru-mangbetu) oraz występujące w klasyfikacji Greenberga jako odrębne odgałęzienia języki berta i kunama.

¹² Według katalogu *Ethnologue...* (Gordon 2005) rodzina liczy 204 języki.

Christopher Ehret (2001) proponuje, by w drzewie genealogicznym rodziny nilosaharyjskiej widzieć tylko dwa główne odgałęzienia: języków koman i sudańskich. Te ostatnie podlegają dalszemu zróżnicowaniu, wynikającemu z wewnętrznych podziałów i nie są przez to bezpośrednią kontynuacją protojęzyka. Język songhay nie tworzy tu odrębnego odgałęzienia, ale jest włączony do sudańskich, podobnie jak maba i fur. Dalsze wewnętrzne zróżnicowanie tworzy nową sieć odgałęzień z nowymi nazwami (m.in. nazwa „kuliak”, która weszła już do obiegu w językoznawstwie afrykańskim, została zastąpiona nazwą „rub”, uzasadnioną tym, że jest to nazwa samych użytkowników etymologicznie wywodząca się od rzeczownika o znaczeniu ‘istota ludzka’).

Języki nilosaharyjskie mają wiele cech typologicznych odróżniających je w sposób istotny od innych rodzin językowych. Na poziomie fonologicznym charakteryzuje je duża liczba spółgłosek zwartych (por. 3.1.) oraz nosówek, obecnych zarówno w systemach, jak i w regułach dystrybucji. Spółgłoski mają swoje szeregi implozywne (b, d), ejektywne (p', t', s', c', k'), prenazalizowane (mb, nd, nt, nj, ng). W językach nilosaharyjskich obecne są dźwięki (o statusie fonemów), które rzadko w tej roli występują w językach świata (g', ŋm, ŋmgb). W morfologii odnotowuje się złożone formacje czasownikowe z wewnętrznymi podziałami czasowników na klasy (por. 13.1.), natomiast składnia dostarcza wielu unikatowych rozwiązań służących do kodowania informacji gramatycznej, w tym przykładów konstrukcji o cechach ergatywnych (por. 8.2.).

S o n g h a y

Uważany za grupę języków, a nie pojedynczy język, songhay (songhai) ma ponad 3 miliony użytkowników zamieszkujących obszary położone w łuku rzeki Niger na jej lewym brzegu od Mali do Nigerii, z enklawami na jego prawym brzegu – w Mali, w Burkina Faso i w Beninie. W Mali najbardziej znane odmiany to chiini z Timbaktu, koyraboro senni (400 tysięcy użytkowników) z Gao, dawnej stolicy średniowiecznego państwa Songhay, humburi senni z Hombori oraz tadaksahak, używana przez nomadów odmiana songhay z licznymi wpływami berberskiego języka tamasheq. W Niamej, stolicy Nigru, dominującym językiem jest zarma (djerma), którego liczba użytkowników sięga 2 milionów, poza stolicą większe znaczenie ma kaado. Dalej od Nigru do Beninu używany jest dendi.

Języki songhay są bardzo zróżnicowane. W większości z nich występują tony, ale cechy tonalności nie dzielają odmiany używane w Mali (Heath 1999: 71). W systemie wokalicznym znacząca jest opozycja długości, do fonemów zalicza się ponadto samogłoski nosowe. Szyk podstawowych elementów zdania ma wzór SOV (podmiot – dopełnienie – orzeczenie).

W kwestiach genetycznej afiliacji i statusu jego wariantów (niekiedy uznawanych za dialekty jednego języka) istnieje wiele kontrowersji. Geograficznie są one oddalone od zwartego obszaru języków nilosaharyjskich, do których się je zalicza. Liczne wpływy języków mande (nigerokongijskich) i berberskich (afroazjatyckich) powodują, że pojawiają się różne hipotezy na temat ich pochodzenia – od sugestii, by najstarszą formę wywodzić od języków mande (Mukarovsky 1987, Creisseils 1981) po tezę, że jest to język kreolski o podłożu berberskim, powstały w wyniku pidżynizacji tuareskiego w obrębie struktur typologicznych języków mande (Nikolaï 1990).

Języki sa h a r y j s k i e

Są jedną z większych grup wyróżnianych w obrębie nilosaharyjskich w ich części zachodniej. Najwięcej (ponad 4 miliony) użytkowników ma kanuri. Używa się go w północno-wschodniej Nigerii i na przygranicznych terenach Czadu i Nigru. Większe skupiska tworzą także grupy dialektalne zaghawa (z północno-wschodniego Czadu i przylegających obszarów w Sudanie) oraz teda – języki nomadów Sahary z rejonu Tibesti.

Kanuri charakteryzuje się szykiem zdania określanym jako SOV (podmiot – dopełnienie – orzeczenie). W połączeniach rzeczownika z członami zależnymi dominuje postpozycja, ilustruje ją m.in. przyimek występujący po rzeczowniku, z którym tworzy frazę. Jest to język tonalny o dwóch dystynktywnych poziomach tonu (wysoki i niski), odrębnie wstępuje ton wznosząco-opadający (por. 4.1.). W kanuri aktywne są liczne procesy morfonomiczne, w tym kontekstowe osłabienie spółgłosek (por. 5.4.)

Języki środkowego Sudanu

Przedmiotem badań szczegółowych stały się języki mało dostępnych rejonów geograficznego Sudanu centralnego. W jego części zachodniej (w Czadzie i Republice Środkowoafrykańskiej) używane są języki sara, bagirmi i barma, które odgrywały ważną rolę komunikacyjną w starożytnym królestwie Bagirmi. W części wschodniej (w Demokratycznej Republice Konga) zlokalizowane są języki Pigmejów klasyfikowane w grupie mangbetu-efe i mangbetu-asua.

Języki n u b i j s k i e i n i l o c k i e

Wyodrębniona przez Greenberga wschodniosudańska podgrupa języków chari-nil została poddana w trakcie badań rewizjom klasyfikacyjnym. Wyrażnie zarysowują się w niej dwie jednostki przyciągające uwagę badaczy: języki nubijskie i nilockie.

Języki nubijskie używane są w południowym Egipcie i Sudanie na obszarach położonych wzdłuż Nilu oraz w prowincjach Darfur i południowy Kordofan. Staronubijski, oficjalny język starożytnego królestwa Nuba, jest uważany za przodka współczesnego języka nobiin. Ma on zabytki pisane z pierwszego tysiąclecia n.e.

Języki nilockie są dla nilosaharyjskich tym, czym bantu dla nigerokongijskich. Zalicza się do nich największe liczebnie grupy, łącznie mające około 7 milionów użytkowników. Używane przez osiadłych pasterzy (Dinka i Masajowie), nomadów (Toposa), rolników (Nuerowie i Luo), ludy myśliwsko-zbierackie (Ndorobo), zajmują rozległe tereny Sudanu, doliny Nilu, wzgórza Nubii, rozciągają się od Czadu na zachodzie do Etiopii na wschodzie, po północną Ugandę oraz północny zachód Kenii i Tanzanii.

Języki m a b a i f u r

Są to stosunkowo liczne (po ok. 200 tys. użytkowników) grupy językowe usytuowane na rozdrobnionych etnicznie i językowo terenach Czadu i Sudanu. Język maba był używany w średniowiecznym państwie tego rejonu Wadai, przez co zyskał rangę języka kontaktowego tego obszaru. Fur jest głównym językiem Prowincji Darfur.

K u l i a k

Języka kuliak używa się w północno-wschodniej Ugandzie. Nie ma on istotnego znaczenia komunikacyjnego, ale jest ważny dla badań historycznych rodziny nilosaharyjskiej,

tym bardziej, że na skutek dominacji otaczających go języków nilockich jest on bliski wymarcia (Platiel 1998: 56).

K o m a n

Grupa językowa z pogranicza sudańskiego-etiopskiego, tworząca izolowaną jednostkę otoczoną językami z nią niespokrewnionymi i poddaną ich wpływom, jest uznawana za to odgałęzienie nilosaharyjskie, które najwcześniej oddzieliło się od pozostałych języków tej rodziny.

1.2.3. Rodzina nigerokongijska

Jest największą rodziną językową świata¹³, którą tworzą języki używane przez blisko 400 milionów ludzi. Należy do niej wiele ważnych języków afrykańskich, takich jak wolof z Senegalu, fulfulde z rozległych obszarów zachodniej i centralnej Afryki, bambara z Mali, akan z Ghany, joruba i igbo z Nigerii, sango z Republiki Środkowoafrykańskiej oraz wiele języków bantu, spośród których najbardziej rozpowszechniony jest suahili. Pod względem liczby rodzimych użytkowników wyróżniają się shona [szona] i zulu.

W klasyfikacji języków rodziny nigerokongijskiej przyjęto wiele określeń geograficznych, nawiązujących do obszaru, na którym języki te są używane. Największe zgrupowanie o charakterze podrodziny, zajmujące ogromne obszary kontynentu od Atlantyku po dorzecze rzeki Kongo, objęte jest wspólną nazwą „języków atlantyckich-kongo”. Nie wchodzi do tej wspólnoty języki mande i języki kordofańskie, które tworzą odrębne jednostki, prawdopodobnie najwcześniej oddzielone od pozostałych członków tej wspólnoty. Dalej w klasyfikacji wyodrębnia się języki atlantyckie i języki ijo, pozostawiając w charakterze największego odgałęzienia wspólnotę nazwaną „Wolta-Kongo” (*Volta-Congo*). Grupuje ona jednostki o bliższym pokrewieństwie genetycznym, takie jak języki kru, kwa, Adama-wa-Ubangi, Benue-Kongo (*Benue-Congo*). W strukturze drzewa genealogicznego tej rodziny jest też wiele mniejszych grup i języków, które w historii językoznawstwa afrykańskiego, a przede wszystkim w historii poznania Afryki, zaistniały jako niezależne byty, dostatecznie trwale kojarzone z ich użytkownikami lub ważnymi wydarzeniami, dziejącymi się na kontynencie. Specjalistyczna wiedza o tych językach niekiedy rozmięła się z potocznymi poglądami na ich temat, ukształtowanymi na podstawie źródeł pozalingwistycznych. Oto przegląd ważniejszych języków i grup, tworzących wielką i mocno rozgałęzioną strukturę pokrewieństwa językowego (zob. aneks nr 3).

M a n d e

Języki mande tworzą grupę rozciągającą się na blisko połowie terytorium Afryki Zachodniej. Mówi nimi około 10 milionów ludzi mieszkających w 15 krajach Afryki Zachodniej. Najliczniej reprezentowane są w Mali (bambara, soninke), Republice Wybrzeża Kości Słoniowej (dyula), Gwinei (malinké), Sierra Leone (mende) i Liberii (kpelle, vai, loma). Mniejsze grupy zamieszkują Burkina Faso, Senegal, Gambię i Gwineę Bissau, a niewielkie skupiska spotyka się w Mauretanii, Beninie, Togo, Nigrze, Nigerii i Ghanie. Nazwa „mande” ma w językoznawstwie (jak i poza nim) także inną konotację, odnosi się do

¹³ Według katalogu *Ethnologue...* (Gordon 2005) rodzina liczy 1514 języków.

prostej kontynuacji języka największego w Afryce Zachodniej średniowiecznego imperium Mali. W strukturze drzewa genealogicznego całej grupy (liczącej około 40 języków) ta odmiana tworzy odgałęzienie o nazwie „manding” („mandingo”), czyli języki ludu Mandé. Najważniejsze z nich znane są pod nazwami odrębnymi: malinké, bambara, dyula. Języki mande są tonalne, tony służą w nich do odróżniania znaczenia wyrazów i form gramatycznych. Neutralny szyk członów zdania odpowiada porządkowi SOV (podmiot – dopełnienie – orzeczenie) z często stosowanym uzupełnieniem o czasownik posiłkowy po podmiocie.

Języki kordofańskie

Języki kordofańskie są geograficznie oddalone od innych języków rodziny nigerokon-gijskiej. Należy do nich około 20 języków mówionych łącznie przez niespełna pół miliona ludzi zasiedlających górzysty rejon Kordofanu w środkowym Sudanie. Cztery podgrupy tych języków (heiban, talodi, rashad, katla) są uznawane za najwcześniej wyodrębnione odgałęzienia języków tej rodziny¹⁴. Języki kordofańskie są słabo zbadane; wśród cech gramatycznych występujących w systemach tych języków wymienić można prefiksy klas nominalnych, które jednak są sporadyczne. Cechą występującą powszechnie są natomiast derywacyjne morfemy czasowników (por. 13.3.). Do osobliwości można zaliczyć formy inkluzyjne i ekskluzyjne (por. 6.2.6.) w zaimkach (Williamson, Blench 2000: 19).

Języki atlantyckie

Języki atlantyckie (znane z wcześniejszych klasyfikacji jako zachodnioatlantyckie) usytuowane są na krańcach Afryki Zachodniej wzdłuż wybrzeża Atlantyku od ujścia rzeki Senegal do Liberii. Łączna liczba mówiących językami atlantyckimi sięga 30 milionów (Williamson, Blench 2000: 21). Do najważniejszych należy wolof, główny język Senegalu, a także diola, serer, temne. Największy z języków atlantyckich, język fula (ful, fulani; nazwy rodzime: fulfulde w dialektach wschodnich, pulaar w dialektach zachodnich), jest używany na rozległych obszarach Afryki od Senegalu do Etiopii. Największe skupiska rodzimych użytkowników, Fulanów, znajdują się w północnej Nigerii i północnym Kamerunie. Szacunki dotyczące liczby mówiących wahają się od 4 do 15 milionów. Wyróżnia się kilka dialektów charakterystycznych dla języka mówionego w Nigerii, Nigrze, Kamerunie, Mali, Gwinei i Senegalu, jednak nawet przy tak dużym rozproszeniu różnice nie przekraczają progu wzajemnego zrozumienia.

Języki atlantyckie wyróżniają się zjawiskiem alternacji spółgłoskowej, czyli tzw. permutacji (por. 5.5.), niektóre mają nominalne klasy gramatyczne (por. 12.1.), powszechne są w nich morfemy derywacyjne czasowników (tzw. *verbal extensions*, por. 13.3.), a w systemie zaimków występują formy inkluzyjne i ekskluzyjne (por. 6.2.6.). Niektóre języki atlantyckie są tonalne (por. 4.1.), w innych (np. fulfulde) występuje akcent.

Języki Delty Nigru

W mozaice języków Nigerii odrębną podgrupę nigerokongijskich tworzą języki Delty Nigru, określane wspólną nazwą „ijo” (czyt. idzo) (*Ijoid*). Podgrupa składa się z niemal

¹⁴ Języki tumtum, znane też pod nazwą „kadu”, zaliczone przez J. Greenberga do kordofańskich, są obecnie klasyfikowane w obrębie nilosaharyjskich.

wymarłego języka defaka i dziesięciu innych bliskich sobie języków używanych przez ponad milion ludzi. Najważniejsze z nich to izon (z milionem użytkowników) i kalabari (250 tysięcy). Języki ijo zajmują ważne miejsce w historii kontaktów afrykańsko-europejskich. W epoce handlu niewolnikami kalabari był przeniesiony na kontynent amerykański, gdzie przez kilka dekad służył za narzędzie komunikacji w Gujanie, zaznaczając swą obecność w wykształconej w tym rejonie wersji kreolskiego. Był pierwszym językiem nigeryjskim, o którym informacje pojawiły się w zapiskach Europejczyków, co stało się w II połowie XVII wieku (Bendor-Samuel 1989: 105). Języki ijo zachowują wiele cech uznawanych za archaiczne w rodzinie nigerokongijskiej, wśród nich szyk SOV oraz ślady klas nominalnych wyrażanych prefiksalnie i sufiksalnie.

Języki k r u

Kru stanowią zwartą terytorialnie grupę, której zasięg wyznacza południowo-wschodni region Liberii i południowo-zachodnia część Wybrzeża Kości Słoniowej. Jest to rejon trudno dostępnych lasów tropikalnych, w których języki pozostają w stosunkowo dużej względem siebie izolacji, a społeczności posługujące się nimi są niewielkie (liczą od kilku do kilkuset tysięcy). Kru wcześniej nawiązali kontakty z Europejczykami, którzy zatrudniali ich na statkach jako „Kroomen”. Ponieważ pływali wzdłuż wybrzeża, często osiedlali się w portach, czego śladem w Sierra Leone pozostaje Kru Town. Nazwa „kru” jest przykładem incydentalnego skojarzenia rodzimego określenia *Klao* z angielskim wyrazem *crew* ‘załoga’ i stworzenie w ten sposób nowej nazwy grupy etnicznej i jej języka (Williamson, Blench 2000: 24). Ogólna liczba mówiących językami kru nie przekracza dwóch milionów. Jeden z największych, bete, jest liczącym się językiem narodowym Wybrzeża Kości Słoniowej. Język bassa z Liberii znany jest z własnej lokalnej tradycji piśmienniczej.

Języki kru przyciągają badaczy ciekawymi zjawiskami i strukturami, m.in. sekwencją członów zdania, obecnością tzw. poimek (por. 6.2.7.), odróżnianiem zaimków odnoszących się do ludzi i nieodnoszących się do ludzi, fragmentarycznymi przejawami klas nominalnych i systemu zgody w obrębie grupy nominalnej.

Języki k w a

Języki kwa używane są nad Zatoką Gwinejską od Wybrzeża Kości Słoniowej do Nigerii, gdzie mają kilkanaście milionów użytkowników. Terminu „kwa”, który pochodzi od rodzimego rzeczownika *kwa* ‘ludzie’, zaczął używać po raz pierwszy niemiecki afrykanista G. Krause w 1895 roku, a do jego utrwalenia przyczyniła się klasyfikacja J. Greenberga, wyodrębniająca grupę tak nazwanych języków. W trakcie dalszych badań zmienił się jej skład i choć określenie „kwa” pojawia się w literaturze do dzisiaj, jako termin klasyfikacyjny ma odniesienie do innej, zredukowanej liczebnie i terytorialnie grupy języków. Nowa grupa kwa (Williamson, Blench 2000: 29) obejmuje około 40 języków, z których najważniejsze to akan, anyi-baule, ga, dangme z Ghany, lelemi, akpafu, avatime, kposo, kebu z Togo i ewe, gen (gã) oraz fon z obszarów na zachód od rzeki Wolty do Nigerii.

Liczba rodzimych użytkowników akan w Ghanie sięga 3 milionów. Poza Ghaną niewielka ich grupa (ok. 40 tys.) zamieszkuje Wybrzeże Kości Słoniowej. Akan jest grupą dialektów, z których najważniejsze odmiany to asante (asante-twi, ashanti) używany w Kumasi i okolicach oraz fante, mówiony na wybrzeżu. Akan jest też językiem kontaktowym